

MARXOVA FILOZOFIE DĚJIN

Metoda

Než se pokusíme o bližší výklad Marxovy filozofie dějin, bude užitečné nastínit metodu jeho myšlení. Velká část filozofů se pokouší odvodit svůj systém z nějakého jednoho počátku, bytí s velkým B, jedné myšlenky či ideje a tu pak dále rozvíjejí v jejich systému výkladu světa. Jelikož se to zatím nikomu nepodařilo, je každé takové systematické rozvíjení poznamenáno řadou nezdůvodněných tvrzení, logických skoků, jimiž se přenáší přes tyto trhliny svého výkladu. Neznámější a nejvlivnější autor tohoto typu, Platón, takto musí řešit hned celou řadu problémů. Jednak není schopen zdůvodnit, proč bychom měli věřit v jeho tvrzení o existenci dokonalého světa idejí, a i kdybychom v ni uvěřili, dostáváme se ihned k neřešitelnému problému vztahu těchto absolutních idejí, zvláště ideje dokonalého dobra k reálnému, empirickému světu (tento zásadní nedostatek Platónova teoretického myšlení napadl již jeho žák Aristotelés). Obdobně i u Kanta je celý systém jeho morální filozofie založen na existenci lidského společenství, ale sám tento předpoklad není zdůvodněn a organicky včleněn do celku jeho filozofie. Jeho univerzální morální zákony mají být odvozovány z čistého rozumu, z něž však odvodit lidskou společnost nelze, a bez ní nemají tyto zákony žádný smysl.

Přesto však jsme většinou zvyklí myslet tímto mono-archickým způsobem, tj. způsobem, v němž se za základ a počátek všeho považuje nějaké jedno – jedna pravda, jedno dobro, jeden bůh, jeden král, jeden princip atd. Takto myslet nás po staletí učila jak praktická zkušenost s životem ve společnosti, v níž

vládl jeden monarcha a jedna církev, tak o něco později i škola, v níž nás učili myslet tímto způsobem, a to od školy základní až po univerzitu. Stačí si jen vzpomenout, že pravda je to, co říká paní učitelka, co stojí v učebnici či zrovna přišlo z ministerstva. Naše myšlení tak reprodukuje tradiční nedemokratickou mocenskou strukturu.

Marxova metoda myšlení je zcela jiná. On se snaží o myšlenkovou reprodukci smyslové, empirické reality, jež je ve své podstatě pluralitní – má mnoho rovnocenných „počátků“ (jedním z nejstarších příkladů tohoto způsobu myšlení je Demokritův atomismus, v němž je základem světa mnoho různých atomů). Tak hned na úvodu jeho myšlení stojí člověk a příroda a jejich vzájemný vztah. Je sice možné a nutné zvolit si za úplný počátek úvah jeden pól tohoto vztahu, pro Marxe je to člověk, ale vzápětí je nutné definovat jeho vztah k druhému počátku – přírodě, abychom si nakonec uvědomili, že i sám takto pojatý člověk je abstrakce, neboť skutečně nemáme co do činění s jedním člověkem, tj. sami se sebou, ale vždy s lidmi. A tito lidé zase jsou vždy v nějakých historicky určitých vzájemných vztazích (např. vztah šlechtice k jeho nevolníkům apod.) a jsou tedy také historicky určitými lidmi, žijícími v konkrétních přírodních podmínkách (tropy, mírné pásmo, rovina, hory atd.).

Na počátku je tedy skutečný svět, který pozorujeme, z něž si pro zjednodušení na začátek naší snahy o jeho pochopení vybíráme jeden prvek, zkoumáme jeho povahu a jeho vztahy s ostatními prvky v tomto systému světa. Naše myšlení musí tedy být myšlením systémovým, myšlením různorodé mnohosti, plurality světa v jeho vzájemných vztazích. Tato statika světa však musí být doplněna o jeho dynamiku. Celý systém prvků a

jejich vztahů musí být pochopen v procesu jejich vývoje, v procesu jejich kvantitativních i kvalitativních změn, které se nám odehrávají přímo před očima. Logika, zákonitost těchto změn, to je to, co Marx nejvíce hledá.

Avšak tento způsob pluralitního a vývojového myšlení neustále naráží na náš zvyk myslet mono-archicky a staticky, tj. chápat svět jako něco, co reprodukuje ze své hlavy a z jednoho počátku v jednou provždy daném – neměnném obraze. V tomto případě může být pochopení Marxovy filozofie obtížné či přímo nemožné.

Historický materialismus

Řekli jsme, že východiskem Marxových úvah je člověk, začněme tedy jím. Člověk je živý přírodní živočich, ale život, to je činnost. Člověk je tedy činná bytost, a to je jedno z jeho podstatných určení. Jako předmětná (přírodní) bytost je člověk činný předmětně, tj. přetváří svět přírody i svou materiální kulturu (již přetvořenou přírodu) tak, aby uspokojovala jeho potřeby. „Rozdíl mezi lidmi a zvířaty“ spočívá v tom, že se lidé „sami začnou odlišovat od zvířat, jakmile začnou vyrábět prostředky ke svému životu, a tento krok je podmíněn jejich tělesnou stavbou“ (Sp. sv. 3, str. 35). Způsob, jak lidé vyrábějí prostředky ke svému životu, závisí především na tom, jaké jsou vůbec životní prostředky, které tu byly před nimi a které musí reprodukovat... Je to spíše již určitý druh činnosti těchto individuí, určitá forma projevu jejich života, určitý *způsob* jejich *života*. Jak individua projevují svůj život, taková jsou. To, čím jsou, spadá tedy v jedno s jejich výrobou, a to s tím, *co*¹³⁾ vyrábějí, i s tím, jak vyrábějí.

Člověk potřebuje předmětno (přírodu) právě proto, že je předmětnou bytostí, že je živočichem, tělesnou, přírodní bytostí. Člověk však z důvodů své historicky vzniklé fyzické nedostatečnosti nemůže uspokojovat své potřeby (potravy, úkrytu atd.) bezprostředně jako zvíře. Než začne s nějakou činností, musí mít již ideu, představu o jejím cíli i o jejím praktickém provedení, jak jsme o tom mluvili již výše. Zdá se tedy, že na počátku lidské činnosti je nějaký obsah vědomí. Avšak samo toto *vědomí* není nic jiného než schopnost myslet (ovšem i cítit) na jedné straně a *vědění* člověka o jeho *životě*, o tom, jak žije, na druhé straně, to je *sebevědomí*. Sebevědomí člověka, co do ob-

sahu, je jeho vědění o sobě jako o bytosti určitým způsobem jednající, žijící za určitých přírodních a společenských podmínek. „Vědomí nemůže být nikdy nic jiného než vědomé bytí a bytí lidí je jejich skutečný životní proces (tamtéž, str. 40).“ Či jinak: ideálno není „nic jiného, než materiálno přenesené do lidské hlavy a v ní přetvořené (Kapitál, str. 30)“.

Na jedné straně se tedy vědomí, představy, ideály sice jeví jako vlastní důvod toho, proč něco konáme, ale ve skutečnosti jsou tyto naše představy a sny výrazem poměrů, za nichž žijeme, a našich neuspokojených potřeb v těchto poměrech.

* * *

Důvod vzniku schopnosti myslet a představovat si spočívá v tom, že naši předkové ztratili schopnost uspokojovat své potřeby bezprostředně, tj. jen na základě svých instinktů a tělesných vlastností. Řešením tohoto rozporu se stalo postupné upravování přírodních předmětů, které pak používali jako pomůcky – zbraně a nástroje nahrazující jejich fyzickou a smyslovou nedostatečnost. Což činí i mnoho zvířat, avšak jen člověk dospěl k výrobě nástrojů pro výrobu nástrojů. V procesu tohoto zdokonalování (tj. lepšího uzpůsobení pro potřeby člověka) se vyvíjely takto upravené „předměty“ až v dnešní nástroje a stroje, což je vývoj, který stále pokračuje, a to zvyšujícím se tempem.

Současně s tímto vývojem svých výrobních nástrojů naši předkové přetvářeli sami sebe fyzicky (vývoj ruky např.) i psychicky (vývoj jejich rozumových schopností, ale vzpomeňme také na už zmíněný význam práce pro utváření sebevědomí v dialektice pána a raba).

* * *

Zkusme nyní výše uvedené odstavce shrnout v krátkém schématu:

Východiskem je člověk \Rightarrow tělesná, přírodní bytost \Rightarrow potřebuje okolní přírodu.

Člověk není touto přírodou \Rightarrow musí vykročit za hranice svého „já“ a praktickou činností získat z této okolní přírody to, co potřebuje.

Člověk přirozeně neví, jak tuto praktickou činnost realizovat \Rightarrow musí to nejprve vymyslet \Rightarrow musí myslet.

Z hlediska vývoje: narůstající smyslová a fyzická nedostatečnost našich předků pro přežití v daném přírodním prostředí \Rightarrow rostoucí potřeba a následně i rostoucí schopnost myslet.

* * *

Uspokojení jedné potřeby (potřeby pěstního klínu např.) vede ke vzniku potřeb dalších (získávání vhodných kamenů – pazourku a jiných a následně i dálkového obchodu s nimi), a to jak u člověka samotného (potřeba četby či poslechu hudby), tak potřeby uchovávat, ale také rozvíjet již vytvořenou materiální kulturu (existence knih vede ke vzniku knihoven a knihovníků, údržbářů, opravářů atd.).

* * *

V tomto svém praktické vztahu k přírodě se člověk řídí zákonem ekonomie času, podle něhož není možné trvale provozovat ztrátovou činnost. Není možné na lov zvířete či obdělávání pole vydat více energie, než kolik jí získáme snědením uloveného zvířete či vypěstovaných plodin. Ale v přísnější verzi se dokonce snažíme toto vše učinit s co největší efektivitou, tj. s minimalizací námahy a maximalizací výnosu. Svůj výkon (výnos) a produktivitu práce jistě zvýšíme, když si do ruky vezeme ostrý ká-

men – pěstní klín, ale ještě více ji zvýšíme, když tento kámen připevníme na dlouhou dřevěnou násadu a získáme tak oštěp. A nikdo nebude trvale chodit na lov (pokud není pro něj jen zábavou, ale skutečným prostředkem obživy) s oštěpem a v člunu s vesly, když může mít pušku a motorový člun. Ekonomie času, snaha o zefektivnění naší činnosti nás proto vede ke stálému zdokonalování těchto *výrobních prostředků*. Avšak žádné výrobní prostředky samy o sobě nic nevyrobí, k tomu může dojít jen při jejich používání člověkem, který je vybaven potřebnými dovednostmi a vědomostmi.

Marx v Kapitálu popsal proces tohoto spojení člověka a výrobních prostředků, který má v kapitalismu formu koupě a prodeje, kde kapitalista kupuje a potenciální zaměstnanec nabízí či v případě úspěchu prodává. Avšak co prodává tento uchazeč o práci, když podmínkou jeho „ochoty“ prodávat je, aby nic neměl? Jak píše Marx v prvním díle Kapitálu (str. 753–814, ale také kap. I. část 4 Zbožní fetišismus a jeho tajemství a kap. IV. část 3. Koupě a prodej pracovní síly a rovněž kap. 24 Tak zvaná původní akumulace), první podmínkou kapitalistické výroby je, aby byly masy venkovského obyvatelstva vyhnány z půdy, tím zbaveny svých dosavadních zdrojů obživy, a tak pod reálnou hrozbou smrti hladem donuceny odejít do měst, kde hledají šanci na přežití v děsivých podmínkách tehdejších manufaktur. Na podporu této „ochoty“ byly přijímány zákony proti potulce, žebrání a byly udělovány tresty smrti i za drobné krádeže.¹⁴⁾ To, co těmto lidem zůstávalo na prodej, byla jejich schopnost pracovat. A jen tato je zajímavá. Člověk je tak redukován na pouhou *pracovní sílu*, jež ve spojení s *výrobními prostředky* a s tím, co je s jejich pomocí opracováváno, co je předmětem prá-

ce, *pracovním předmětem* (tím je například dřevo pro stolaře či plátno pro krejčího) dávají společně *výrobní síly* společnosti.

* * *

Ekonomie času je parametrem úspěšného fungování těchto *výrobních sil*, jež jsou samy zase jen praktickou podobou řešení rozporu mezi člověkem a přírodou. Tento rozpor spočívá v tom, že člověk přírodu potřebuje, aby přežil, ale tato příroda je od něj odlišná¹⁵⁾ a klade člověku odpor, když se z ní snaží získat prostředky k uspokojení svých potřeb. Rozpor mezi člověkem, lidmi a přírodou je prvním „motorem“ dějin, který se nám zde objevuje. Dalším rozporem – příčinou, motorem vývoje je konkurence mezi jednotlivými výrobci uvnitř dané společnosti, která zvláště v kapitalismu nebývale zdynamizovala společenský vývoj a donutila všechna „individa ke krajnímu vypětí energie“ (Sp. sv. 3, str. 72). Stejně tak konkurence a boj mezi jednotlivými lidskými skupinami a státy. Z dlouhodobého hlediska je vztah mezi státy dán tím, „nakolik každý z nich rozvinul své výrobní síly“ (tamtéž s. 35). Hospodářsky vyspělejší stát je v zásadě schopen dříve či později ovládnout státy zaostalé. I proto nikdo nechce být zaostalý.

* * *

Člověk zároveň vždy byl a je společenskou bytostí, a to již svým přírodním určením, díky němuž potřebuje pro své přežití spolupráci s druhými lidmi. Proto označení výše popsaného vývoje jako vývoje člověka je velmi nepřesné, v podstatě nesprávné, neboť jde o vývoj lidí – lidského *společenství*. Svůj život, svou životní činnost člověk nutně vždy uskutečňuje – vykonává ve spolupráci s jinými.

Náš život má proto tyto dvě neoddělitelné stránky: 1) předmětnou tvůrčí činnost; 2) vztah s ostatními lidmi, do něhož při této činnosti nutně vstupujeme a jenž je sám formou činnosti, kterou vykonávají lidé vůči sobě navzájem. Při své výrobní činnosti tedy vstupujeme do vzájemných a na naší vůli a představách nezávislých vztahů – *výrobních vztahů*¹⁶⁾.

V podmínkách spolupráce sobě si rovných individuí (což je jistá, konkrétní podoba výrobních vztahů) ví jedinec o sobě jako o tvůrčí a společenské bytosti. Ve své činnosti přetváří však podle svých potřeb také přírodu (a tu potřebuje právě proto, že je sám přírodou – přírodní bytostí), a proto „ví o sobě“ rovněž jako o přírodní – do přírody patřící bytosti. Ono „ví o sobě“ nevyjadřuje nic jiného než vědění o svém životě jako činnosti, kterou vykonávám a do níž vstupují druzí lidé a příroda (přesněji mimolidská příroda). Při soužití ve spolupracujícím kolektivu se tedy člověk cítí jako „přirozená“ součást světa – lidského společenství i okolní přírody.

* * *

Můžeme si to opět shrnout ve stručném schématu:

Člověk = přírodní bytost ==> nutnost obstarávat prostředky pro přežití z okolní přírody.

Avšak: lidé jsou přirozeně nedostatečně vybaveni k tomuto obstarávání ==> nutnost kompenzovat tuto nedostatečnost:

a) spoluprací ve skupině,

b) používáním nástrojů .

Určitý druh nástrojů (výrobních prostředků)

==> určitý typ vztahů mezi lidmi při jejich

používání (s oštěpem musí jít na mamuta všichni společně, s puškou může jít jeden lovec sám).

Obstarávání prostředků obživy

==> nutnost jeho efektivity. Ekonomie času = výnosy musí být větší než náklady.

Žádné uspokojení potřeb není absolutní, vždy něco chybí nebo záhy opět chybí

==> nutnost neustálé činnosti + ta je podřízena zákonu efektivity

==> snaha zvýšit její produktivitu + konkurence

==> zdokonalování metod činnosti + zdokonalování nástrojů činnosti (výrobních prostředků)

==> neustálá změna forem lidské kooperace, forem vztahů mezi lidmi při jejich práci

==> rostoucí složitost výroby a používání efektivnějších výrobních prostředků

==> rostoucí specializace jednotlivců + rostoucí složitost dělby, tj. rozdělení jednotlivých, nově vznikajících druhů práce mezi jednotlivá individua

==> nově vzniklá nutnost řízení, koordinace činnosti těchto přímo nespolupracujících jednotlivců.

* * *

Neustálé zdokonalování výrobních prostředků (oštěpů, motyk atd.) mění podmínky lidské práce, její formy a tím i vztahy mezi lidmi v procesu práce. Ale i již poněkud složitější výroba pěstních klínů vedla patrně k rozvoji *dělby práce* a specializaci jednotlivých lidí na určitou činnost, jakou bylo např. štěpení pazourku, a tím i k růstu produktivity práce (tj. k růstu množství výrobků vyrobených za jednu hodinu práce). Vedle prvotní dělby

práce mezi mužem a ženou tak v důsledku rozvoje *výrobních prostředků* dochází k jejímu dalšímu vývoji a k růstu její složitosti. V dějinách se začínají odlišovat zemědělské a pastevecké kultury, odděluje se od sebe práce v zemědělství a řemeslná činnost. Toto oddělení zase vyvolává nutnost obchodu a při svém růstu i vznik specializovaných jedinců obchodu se věnujících. Řemeslníci se po určité době společně s obchodníky a organizačními centry koncentrují na určitém místě, a tak vznikají města.

S růstem rozmanitosti a složitosti lidské materiální kultury obecně a *výrobních prostředků* zvláště nutně došlo k rozdělení na organizátory a bezprostřední výrobce (a další). Toto rozdělení bylo *umožněno* růstem produktivity práce, díky němuž byl jeden člověk schopen vyrobit více, než sám spotřeboval. Tento přebytek nad tím, co je potřeba pro přežití pracujícího člověka a jeho rodiny (neboť i její přežití a obecně reprodukce pracujících musí být zajištěna), vytváří v naturální podobě *nadprodukt* (například zemědělec vypěstuje za rok 1 tunu obilí, ale on a jeho rodina potřebují na jídlo, osivo a další nezbytné potřeby jen 800 kg, 200 kg je tedy oním nadproduktem), jehož ekonomickou formou, ekonomickým vyjádřením je *nadhodnota* (ve finančním vyjádření tedy představuje oněch 800 kg řekněme 200 000 Kč, zbývajících 200kg při svém prodeji pak 50 000 Kč, což je při určitém zjednodušení ona nadhodnota – příklad je jen ilustrativní, viz. Kapitál díl I., str. 212–214, rovněž viz kap. I. a V.). Díky tomuto nadproduktu byli lidé schopni uživit i ty, kteří bezprostředně nepracovali. Tím se ale také stalo, že bylo možné a výhodné zotročit druhého člověka a přisvojit si bez náhrady jeho

nadprodukt = *vykořisťovat* jej. Toto vykořisťování je hlavním zdrojem nesmírného bohatství vládnoucích elit.

Jestliže díky rozvoji *výrobních prostředků* rostla jejich *produktivita*, která vedla ke vzniku *nadproduktu*, a ten zase umožňoval vznik přímo nepracujících vrstev, pak rostoucí složitost *dělbý práce* vede k *nutnosti* jejich vydělení z bezprostřední výroby. Samo využívání těchto produktivnějších prostředků si takové rozdělení vynucovalo (např. budování a udržování závlahových systémů v Egyptě by nebylo možné bez vydělení vrstvy organizátorů a projektantů, viz rovněž Sp. sv. 3, str. 36 a např. Kapitál kap. XI. Kooperace). Původní jednota prvobytně pospolné společnosti se tak v důsledku rozvoje *výrobních sil* vedoucího k rozvoji *dělbý práce* rozpadla na specializované, místem, předmětem a časem své činnosti oddělené skupiny a jednotlivce. Původně společná práce založená na bezprostřední spolupráci postupně zanikla a byla nahrazena individuální prací jednotlivých lidí či menších skupin. Původní společný „výrobní“ vztah k přírodě byl nyní nahrazen vztahem individuálním – soukromým.

Jestliže z důvodu nutné společné práce vlastnili první zemědělci svá pole společně jako občinové vlastnictví, není to již prakticky možné u společnosti, jejíž prvotní jednota se rozpadla na specializované skupiny individuálně pracujících zemědělců, řemeslníků a obchodníků. Prvobytně pospolná společnost je v důsledku tohoto vývoje výrobních sil a dělby práce nutně střídána společnostmi založenou na soukromém vlastnictví.

„Každému jednotlivému stupni vývoje dělby práce odpovídá určitá forma vlastnictví; tj. stupeň dělby práce určuje pokaždé

i vzájemné vztahy individuí, pokud jde o materiál, nástroj a produkt práce.

První formou vlastnictví je kmenové vlastnictví... (Sp. sv. 3, str. 36)", následuje forma antická, feudální a kapitalistická. Logikou změn *forem vlastnictví*, vzniku a dějinného vývoje vlastnictví je právě logika *vývoje dělby práce* a ta je zase dána *vývojem výrobních prostředků*. Tak kočovní sběrači a lovci neznají a nechápou pojem soukromého vlastnictví půdy a podepíší smlouvy o jejím prodeji za pár cetek, aniž by měli představu, co vlastně učinili. To bylo velkou výhodou pro bílé kolonizátory, kteří takto získali řadu míst v USA a Kanadě za babku.

* * *

Rostoucí složitost dělby práce vedoucí ke vzniku řídicích vrstev vedla k rozpadu prvotní jednoty lidí v rámci jejich společenství i jejich prvotní jednoty s okolní přírodou, a byla nutně následována nastolením vztahů nerovnosti mezi lidmi a vlády člověka nad člověkem, která pak této roztržce člověka a světa dává formu odcizení. Právě díky této nerovnosti mohla vládnoucí elita *vykořisťovat* ovládanou většinu, tj. přisvojovat si bez náhrady značnou část jejího *nadproduktu* (po odečtení nutných nákladů na funkci společenského systému – armádu, správu atd.), a v důsledku toho uspokojovat své potřeby na mnohem vyšší úrovni, než by to odpovídalo jejímu pracovnímu vkladu, pokud byl vůbec nějaký, a samozřejmě i na mnohem vyšší úrovni než ovládaná většina, skutečný původce bohatství společnosti. Privilegovaná menšina má proto *objektivní zájem* na zachování daných vztahů ve společnosti, kdežto ovládaná a vykořisťovaná většina na jejich změně.

Ve společnosti se takto tvoří velké skupiny lidí žijící v odlišných „...hospodářských existenčních podmínkách, které odlišují jejich způsob života, jejich zájmy a jejich vzdělání od životního způsobu, zájmů a vzdělání druhých tříd a stavějí je nepřátelsky proti nim, tvoří *třídu*.” (Sp. sv. 8, str. 229) Tyto protikladné zájmy, jejich antagonismus, vedl k vzájemnému boji těchto velkých společenských skupin – *tříd* a takto vzniká *třídní boj* (ten popsal již Thukydides ve svých Dějinách peloponéské války, ale píše o něm také Platón, výše zmíněný Machiavelli a mnozí další). Ten se stává dalším zdrojem – motorem společenského vývoje. Marx v Kapitálu například dokazuje, že zavádění nových strojů v Anglii 19. stol. bylo rovněž motivováno snahou kapitalistů zbavit se kvalifikovaných, dobře zorganizovaných, a tudíž lépe placených dělníků – obsluha strojů takovou kvalifikaci tehdy nevyžadovala a jejich zavádění se s růstem mezd teprve stávalo ekonomicky výhodným – cena stroje musela být nižší než náklady na mzdu dělníků, které stroj nahradil (Kapitál, díl I., str. 464–465). Třídní boj ale vedl i k boji za lidská a občanská práva, a to včetně práva volebního, která dříve nebyla chudým přiznávána. Třídní boj se tak stává i motorem politického vývoje.

* * *

Tyto *objektivní třídní zájmy* však nemusí být rozpoznány. Již jsme viděli, že vládnoucí třída se vždy snaží vytvářet a podporuje šíření takového „obrazu světa“, který představuje její vládu jako nejlepší ze všech možných, daný společenský systém jako dokonalý, jako něco, co nemá žádnou lepší alternativu, a dokonce jako společenské uspořádání dané přímo nejvyšší nezpochybnitelnou autoritou boží. Tak vzniká *nepravdivé, fa-*

lešné vědění-*vědomí*, které však pravdivě, i když skrytě vyjadřuje zájmy svých tvůrců, je tedy *ideologií*.

Tyto „myšlenky vládnoucí třídy jsou v každé epoše vládnoucími myšlenkami, tj. třída která je vládnoucí *materiální* silou společnosti, je zároveň její vládnoucí *duchovní* silou. Protože vládnoucí třída má k dispozici prostředky materiální produkce, disponuje zároveň prostředky duchovní produkce...” (Sp. sv. 3, str. 59). Což dnes znamená, že ovládá televizní a rozhlasové stanice stejně jako prakticky všechny tištěné deníky a týdeníky.

Výše bylo řečeno, že osvobození většiny od útlaku a bídy je možné, jen když se osvobodí od vlivu této ideologie. Nyní však musíme dodat ještě další podmínku tohoto osvobození, jejíž splnění samo vyvolává rozpor uvnitř každodenně opakované zkušenosti, a tím prakticky vyvrací její oficiální výklad, onu vládnoucí ideologii. Podstatnější ale je, že teprve její splnění činí revoluční změnu skutečně možnou. Tou je takový stupeň vývoje *výrobních sil*, který si přímo vynucuje jinou organizaci jejich využívání, jinou podobu *dělbý práce* a většina je tudíž již schopna takovou organizaci uskutečnit, tedy když nastane rozpor mezi novými *výrobními silami* a starými *výrobními vztahy*.

Tak například vznik a rozvoj manufakturního podnikání by nebyl možný bez osobního osvobození venkovských obyvatel a bez jejich práva jít tam, kde je zrovna kapitalistické podnikání potřebovalo, a setrvat tam, dokud je kapitalisté budou potřebovat – to je skutečný historický význam hesel o osobní svobodě hláсанých třetím stavem. Takto chápaná svoboda je dnes známa jako flexibilita a mobilita pracovní síly. Hesla Velké francouzské revoluce můžeme pak dešifrovat jako vyjádření zájmů rodící se buržoazie a rozporu její formy výroby odpovídající

průmyslovému stupni rozvoje výrobních sil s dosud převažujícími feudálními – na zemědělské výrobě založenými vztahy (feudálními formami vlastnictví a feudálním politickým systémem – absolutistickou monarchií).

Rostoucí, úspěšné kapitalistické podnikání, které vedlo k růstu bohatství i sebevědomí třetího stavu, našlo své ideové vyjádření jak v osvícenské filosofii, tak ve vlastním projektu Encyklopedie. Na druhé straně se hesla jako „rovnost, bratrství a svoboda“ záhy naplnila konkrétním obsahem v přijatých zákonech, které jako člověka se všemi tehdy existujícími právy uznávaly jen bohaté (ve Francii až do 60. let 20. stol. jen muže).

* * *

Z toho, co jsme dosud uvedli, vyplývá, že pokud bude lidstvo existovat a nedojde k nějaké planetární katastrofě, vývoj *výrobních sil*, a tedy ani *dělbý práce* se nezastaví. I kapitalismus je proto jen dočasný. Další vývoj společnosti, v němž rozhodující, i když nikoliv jedinou úlohu hraje rozvoj *výrobních prostředků*, si vynutí zrušení, rozbití této formy a její nahrazení společností založenou na „vládě výrobců nad jejich vlastním dobrovolným sdružením“. Tím bude překonáno ono roztržení původní jednoty člověka s člověkem a světem, zrušeno jeho odcizení sobě samému, druhým lidem i přírodě (viz Marx: Ekonomicko-filosofické rukopisy z roku 1844, str. 61–75 a str. 90–129). Vlastní příčinou této změny společenského systému bude rozpor mezi novou úrovní rozvoje *výrobních sil* a starou formou *výrobních vztahů* odpovídajících staré *dělbě práce* a jí odpovídající soukromé formě vlastnictví *výrobních prostředků*. Jestliže dříve vedl vývoj výrobních sil k zániku prvobytně společné formy vlastnictví a kooperace jako bezprostřední spolu-

práce a nahradil ji soukromou formou vlastnictví a kooperací zprostředkovanou mechanismy trhu a řízenou vládnoucími elitami, povede další rozvoj výrobních sil k růstu vzájemné provázanosti jednotlivých lidských výrobních aktivit, tj. k růstu jejich společenskosti, a tím i k růstu míry bezprostřední kooperace – spolupráce lidí, který bude nadále neslučitelný se soukromou formou vlastnictví a kapitalistické organizace výroby a obchodu. „Centralizace výrobních prostředků a zespolečnění práce dosahují bodu, kdy se jim kapitalistický obal stává nesnesitelným.“ (Kapitál, díl I., str. 804).

Tady je však nutné se zastavit. Převažující chápání Marxových názorů na příčinu tohoto kvalitativního skoku ve vývoji lidstva, které povede k novému vývoji (tj. chápání příčiny re-evoluce či revolucí vůbec), klade důraz na bídu a útlak proletariátu jako na motiv jeho boje a jeho revoluční aktivity. Proto se často hledají znaky absolutního zbídačování. Zkoumá se například, jestli Velkou francouzskou revoluci předcházela nějaká ekonomická krize a výrazné zhoršení životních podmínek. Zdá se však, že toto hledání krize je neúspěšné. Podobně se vyjadřoval i Marx v *Úvodu ke kritice Hegelovy filosofie práva*, jak jsme jej citovali výše. On sám i B. Engels považovali proletariát za sílu, která vybojuje nový, spravedlivý svět. To se nestalo a samotný proletariát v podobě továrních dělníků mizí. Marxistické myšlení se tak dostává do vážné krize.

Ale z vlastní logiky Marxova systému vyplývá něco jiného. Nový výrobní způsob neprosazuje jedna ze starých antagonis-tických sil. K překonání prvobytně pospolné společnosti nevedlo utrpení chudých, ale síla nových soukromých vlastníků, pro něž se rodová společnost s jejími četnými omezeními stala již příliš

těsnou. Feudalismus nebyl poražen revolucí venkovských nevolníků, ale revolucí buržoazie, nové sociální skupiny objevující se na scéně dějin. Tato myšlenka je obsažena i v Manifestu komunistické strany, kde se píše, že buržoazie se zrodila ze středověkých nevolníků. (*Manifest komunistické strany*, str. 32). Ona je představitelkou nové formy dělby práce, nového stupně rozvoje výrobních sil, nové, kapitalistické formy vlastnictví, která je produktivnější než předcházející feudální. Buržoazie je realizátorkou i nositelkou tohoto nového a výkonnějšího výrobního způsobu. To dělníci ve vztahu k buržoazii nebyli a nejsou. Mohli bychom sice ještě v 19. století a v první polovině století 20. uvažovat o jejich početnosti a soudržnosti jako o znacích spojujících je s novým stupněm vývoje výrobních sil, s jejich rostoucí společenskostí, ale to je jen povrchní analogie.

Toto tvrzení v podstatě potvrzuje i pád tzv. reálného socialismu. Ten padl především proto, že na jeho další existenci ztratily zájem mocenské a vlastnické elity, vládnoucí třída. Jejich síla, nahromaděný kapitál – finanční, sociální a kulturní (blíže viz Možný) – jim již „socialistickou“ slupku učinil příliš těsnou. Kapitalismus jim naproti tomu dával šance plně využít a rozvinout tento naakumulovaný kapitál.

Shrneme-li tyto historické příklady, můžeme zformulovat následující hypotézu.

Úspěšné revoluce dělají silní!

Úspěšnou revolucí je ta, jíž vzniká nový společenský systém, jíž začíná nová etapa vývoje společnosti. Právě proto je re-evolucí, tj. počátkem nového vývoje. Existence násilí při revolučním skoku není podstatná. To je jen prostředek, který je používán podle okolností. Prakticky všechny buržoazní revoluce byly ná-

silné, ale existují i početně nepatrné výjimky. Podstatou je tedy kvalitativní skok z jednoho společenského systému do jiného, nového, odpovídajícího vyššímu rozvoji výrobních sil.

Úspěšné revoluce nebyly nikdy dílem slabých, bouřících se kvůli svému utrpení. Ty dělali vždy silní, protože se jim dosavadní společenský systém stal již příliš těsným a bránil jim ve využití všech schopností a sil, které získali.

Pokud bychom ale proletariát chápali ne jen jako průmyslové dělníky pracující rukama, ale jako všechny ty, kdož nevlastní výrobní prostředky a jsou proto jako zaměstnanci v podřízeném postavení vůči vlastníkům, mohli bychom dostat moderní pojem proletariátu, představujícího nositele budoucího výrobního způsobu. Jeho důležitým znakem je schopnost autonomního i solidárního jednání, rostoucí ze samostatného rozhodování i kooperativního jednání v procesu jeho vlastní pracovní činnosti. Pro tyto zaměstnance bude jak ekonomicky nevýhodné, tak osobně nesnesitelné, aby přijímali vládu jiných – soukromých vlastníků – nad sebou. Růst počtu takto prakticky činných lidí až do úrovně rozhodující společenské třídy by pak nastal díky pokračujícímu bouřlivému rozvoji technologie – současných výrobních prostředků.

Nová třída „silných“ se tedy rodí všude kolem nás. Ale ještě zůstává neznámou, nerozpoznanou silou. Smrtelné nebezpečí pro kapitalistický výrobní způsob by tím nebylo zažehnáno s pádem komunismu, ve skutečnosti by leželo před ním, v neznámé budoucnosti a hrozilo by ze strany dosud nepoznaného, ale o to nebezpečnějšího protivníka. A tak bychom mohli

znovu uslyšet slova Marxova proroctví: „...kapitalistický obal se stává nesnesitelný... Odbíjí hodina kapitalistického soukromého vlastnictví. Vyvlastňovatelé jsou vyvlastňováni.“ (Kapitál, díl I., str. 804).

Této přechodné formě mezi kapitalismem a komunismem budoucnosti, by pak ovšem neodpovídalo státní – centralizované vlastnictví výrobních prostředků, ale ekonomika založená na podnicích vlastněných jejich zaměstnanci. Tento kvalitativní skok v dělbě práce při výrobní činnosti pak nutně povede ke kvalitativnímu – revolučnímu skoku i v charakteru politické moci.

Politickou formou kapitalistického výrobního způsobu je zastupitelská demokracie. Ta jednak umožňuje reprezentovat a vyjednávat mezi zájmy různých podnikatelských skupin, jednak, v současné podobě, nabízí nutný kompromis mezi zájmy velkých soukromých vlastníků na jedné straně a sdruženou silou neprivilegovaných občanů na straně druhé. Zastupitelská demokracie je tedy politická forma umožňující vyjednávání mezi těmito různými zájmovými skupinami, která ovšem nijak vážně neohrožuje podstatu kapitalistického systému. Jak známo již od zde mnohokrát citovaného Rousseaua, zastupitelé zastupují mnohem více své soukromé zájmy, než zájmy těch, které mají zastupovat. Moci, která se jim dostává do rukou, užívají především k maximalizaci svého soukromého prospěchu. Takto tvoří další privilegovanou vrstvu, blízkou třídě kapitalistů, a to zájmem na zachování vztahů nadřízenosti a podřízenosti, jako principu základního a hlavního v celém společenském systému.

Revolučně nový výrobní způsob uskutečňovaný v podnicích vlastněných jejich zaměstnanci, kteří tím ovšem přestávají být zaměstnanci v dnešním slova smyslu, bude uskutečněním dávného snu o životě ve společenství svobodných, sobě si rovných a solidárních lidí. Politickou formou, politickým výrazem takové ekonomiky, respektujícím její základní principy, je pak přímá demokracie, jak o ní uvažoval i sám Marx (viz dále).

* * *

Vraťme se však ještě k Marxově filozofii dějin. Dosud jsme se zabývali tématy, jako jsou *výrobní síly* a *výrobní vztahy*, tedy to, co společně tvoří tzv. *základnu společnosti*. Zbývají, v duchu našeho poznání, že vědomí je vědomé bytí, tedy uvědomělý životní proces, prozkoumat tyto formy vědomí samého. Morálka, nejvlastnější forma tohoto *společenského vědomí*, je podle Marxe vždy věděním člověka o sobě jako o bytosti žijící nutně ve vztazích s druhými a o pravidlech těchto vztahů. Je ale rovněž jeho věděním o sobě jako o bytosti žijící v určitých vztazích s určitými lidmi (otrok a pán, nevolník a šlechtic, zaměstnanec a zaměstnavatel, ale také muž a žena jako historicky určitá forma jejich soužití atd.). Morálka, jako určitý historicky vzniklý systém představ o pravidlech vzájemného chování mezi lidmi, tedy vždy vzniká jako výraz určitých poměrů, způsobu života. Ale jelikož člověk nemůže jednat instinktivně, od narození nezná tato pravidla, a protože bez pravidel vzájemného soužití by lidské soužití nebylo možné, vznikají morální představy a nelze je bez náhrady zrušit. Každé době pak odpovídají určité morální představy, určitý soubor ctností – rytířské jsou zcela jiné než buržoazní (viz Sp. sv. 3, str. 40–41, 61 a Manifest komunistické strany, str. 50–51).

Z druhé strany to znamená, že ideál morální proměny člověka ve smyslu jeho humanizace je uskutečnitelný jen cestou „*kategorického imperativu* (přikazujícího) *zvrátit všechny vztahy*, v nichž je člověk poníženou, ujařmenou, opuštěnou, opovrženou bytostí...” (Sp. sv. 1, str. 401–414). „Utvářejí-li člověka okolnosti, je třeba dát okolnostem lidskou podobu. Je-li člověk od přírody společenský, rozvíjí svou pravou přirozenost teprve ve společnosti a o síle jeho přirozenosti se nesmí soudit podle síly jednotlivého individua, nýbrž podle síly společnosti.” (Sp. sv. 2, str. 151)

Skutečné svobody a života v souladu s vlastní společenskou přirozeností je proto možné dosáhnout jen tehdy, když dosavadní roztržení společnosti na třídy vládnoucí a ovládané bude nahrazeno svobodných sdružením individuí. To je skutečný obsah komunistické společnosti, jež sama bude výsledkem komunistické revoluce. Ale tohoto sjednocení člověka s člověkem a lidí s přírodou je možné dosáhnout až když si již vyvinuté výrobní síly vynutí změnu dosavadní dělby práce, a tím se dostali do rozporu s panujícími výrobními vztahy. (Sp. sv. 3. str. 79). Až po splnění této podmínky „Místo staré buržoazní společnosti s jejími třídami a třídními protiklady nastoupí sdružení, v němž svobodný rozvoj každého je podmínkou svobodného rozvoje všech.” (Manifest komunistické strany, str. 52).

V tomto novém světě již hodnota člověka nebude určována penězi a podílem na moci, v něm již nebude možné vše získat či směnit za peníze, v něm „je *člověk* brán jakožto člověk... pak můžeš lásku vyměnit jen za lásku, důvěru jen za důvěru...” (Ekonomicko-filosofické rukopisy z roku 1844, str. 129).

Tento zvrát jako radikální osvobození a radikální humanizace člověka (srovnej: E. Fromm, *Mít nebo být*) může být ovšem jen sebeosvobozením, neboť jednak musí již lid sám toužit po změně systému, jednak musí v procesu provádění této změny změnit morálně i sám sebe, zbavit se všech škodlivých návyků získaných v minulém režimu a získat sebevědomí, úctu k sobě samému, naučit se spolupráci, což lze „pochopit jen jako *revoluční praxi*“ (3. teze o Feuerbachovi, Sp. sv. 3, str. 17–18, tamtéž, str. 83). V opačném případě (změna systému jako dílo nějaké osvícené elity) nedojde k této radikální systémové změně, ale jen k vystřídání mocenských elit.

Tento teoretický výklad vzniku morálních hodnot na základě každodenního života, na základě každodenně opakované formy styků mezi lidmi má ještě další důležitý aspekt. Ten, že se lidé nerodí s určitými morálními vlastnostmi, ale že je získávají na základě zkušenosti. Změní-li se charakter zkušenosti, změní se dříve či později i naše morální vlastnosti. Velké skupiny lidí mohou tedy vykazovat sdílené hodnoty, stereotypy hodnocení a jednání, ale nikoliv proto, že je mají vrozené, ale proto, že sdílejí společnou zkušenost (viz výše definice třídy). Toto přesvědčení má své logické místo v Marxově systému a v podstatě celý tento systém jinou možnost nepřipouští. Jednak proto, že všechny sny o osvobození a samosprávě proletariátu, který žil v té době v děsivých poměrech a stejně děsivé bídě materiální i morální, čehož si byli Marx s Engelsem velmi dobře vědomi, by byly naprosto nesmyslné, především však proto, že by to zcela odporovalo již od dob Aristotelovy *Etiky Nikomachovy* známé empirické zkušenosti o vlivu výchovy a podmínek života na utváření charakteru, kde změna těchto vlivů (výchovy a podmí-

nek života obecně) vede postupem času i ke změně charakteru člověka. Co je možné takto měnit, to nemůže být vrozené, to je podstatný teoretický závěr z tohoto pozorování. Toto poznání bylo i velmi významnou, v podstatě klíčovou součástí francouzské osvícenské filozofie. Osvícencům sloužilo především jako zbraň proti šlechtické doktríně o vrozených morálních rozdílech mezi lidmi, které měly zdůvodňovat vládu šlechty nad poddanými. Důležité bylo tedy nejen přesvědčení o dějinné nevyhnutelnosti revoluce, nutnosti proměny společenského systému na základě působení jemu vnitřně vlastních rozporů, ale také o revoluční proměně morálních a intelektuálních kvalit dělníků samotných, jak jsme to viděli již výše – viz odkaz na morální význam revoluční praxe, tj. společného boje za nastolení spravedlivé a humánní společnosti.

Pokud tedy nejsou morální vlastnosti vrozené, jsou také nesmyslné veškeré nacionalistické a rasistické teorie o nadřazenosti jednoho národa či rasy. Jediné, co velké skupiny lidí skutečně odlišuje, jsou třídní zájmy. Proto také ono: „Proletáři všech zemí světa, spojte se!“

Dalším důsledkem tohoto poznání je, že „morálka, náboženství, metafyzika a všechna ostatní ideologie i formy vědomí, které jim odpovídají (ztrácejí) zdání samostatnosti. Nemají dějiny, nemají vývoj, nýbrž lidé, rozvíjející svou materiální výrobu a své materiální styky, mění s touto skutečností i své myšlení a produkty svého myšlení“. (Sp. sv. 3, str. 40-41). Ještě jinak řečeno, příčiny vzniku těch či oněch náboženských, filozofických, politických atd. idejí, nelze hledat v hlavách jednotlivých myslitelů a nahodilostech jejich myšlení, ale je nutné je hledat ve formách této každodenní činnosti lidí a vztazích, do nichž při

tom nutně stupují. Každému typu společenského systému pak odpovídá určitý morální, politický a příp. i náboženský výraz této praktické podstaty ideových – myšlenkových a emocionálních jevů. Změna morálních hodnot u velkých skupin lidí je proto možná jen jako následek změny společenského systému.

Samotný proces této revoluční proměny společnosti musí pak probíhat ve dvou etapách. První je poznamenána tím, že se přebírá ještě stará společnost. A tak přesto, že již existuje společenské vlastnictví¹⁷⁾ výrobních prostředků, není to ještě komunismus, který je podmíněn takovým vzrůstem produktivity práce, aby bylo pro všechny všech vzácných statků dost, a tím byla zrušena na začátku uvedená Humova podmínka vzniku soukromého vlastnictví. Teprve když bude všeho potřebného tolik, aby si každý mohl vzít vše, co potřebuje, teprve tehdy nebude mít žádný smysl usilovat o soukromé vlastnictví (připomínám onen na počátku uvedený komunismus ve vztahu ke vzduchu). V této vyšší fázi bude platit zásada: “Každý podle svých schopností, každému podle jeho potřeb.” (Sp. sv. 19, 1966, str. 50) V nižší fázi vývoje komunismu je však nutné uplatnit zásadu: „Každý pracuje podle svých schopností, každému podle jeho zásluh“ (tamtéž str. 48–49).

* * *

Již jsme si mohli všimnout, že vývoj společnosti se podle Marxovy filozofie dějin, *historického materialismu*, neděje pod taktovkou velkých osobností, filozofů či politiků. Ti sice mohou ovlivnit konkrétní chod událostí, ale podstata logiky dějin je ve vývoji výrobních sil, který je dílem miliónů (řemeslníků, dělníků, dnes také techniků a vědců a mnoha jiných). Ti, kteří pracují, ať již rukama či hlavou, jsou podle Marxe hybnou silou pokroku,

to oni jsou vlastními tvůrci dějin, i když nejsou vidět ve světlech politických ramp. Jejich práce se ale musí řídit logikou postupného vývoje. Nejprve je nutno nahradit elektronku polovodiči a teprve pak lze vyvíjet malý domácí počítač. Dokud se tento pozvolný a zákonitý vývoj výrobních sil nedostane na úroveň vyžadující si změnu *dělbý práce*, do té doby není možné dosáhnout změny společenského systému. To je možné, pro někoho snad překvapivě, vidět i na nejednoznačném efektu všeobecného volebního práva. Když francouzští rolníci na počátku 19. století toto právo dostali, hlasovali pro obnovení monarchie. Marx to vysvětluje následovně: „Pokud existuje mezi... rolníky jen místní souvislost, pokud totožnost jejich zájmů neplodí mezi nimi společenství, ... netvoří třídu. Proto nejsou schopni uplatňovat své třídní zájmy vlastním jménem... Nemohou se sami zastupovat, musí být zastupováni. Jejich zástupce musí vystupovat zároveň jako jejich pán, jako autorita nad nimi, jako neomezená vládní moc...” (Sp. sv. 8, str. 229–230). To nám může také vysvětlit výsledky voleb v převážně zaostalých rolnických zemích, v nichž často vítězí autoritářské strany s nábožensky fundamentalistickým programem a cílem zrušit demokracii a volby vůbec – viz příklad Alžírsko, z dřívějších dějin pak vznik totalitního režimu v Rusku, Číně. Ještě z jiného úhlu pohledu můžeme zde nalézt důvod pro tvrzení, že demokracii nelze vyvážit, ani na tancích ne, že k ní musí každá společnost dospět na základě vlastního vnitřního vývoje.

Tento Marxův výklad zákonitostí lidských dějin vedl Poppera ke kritice Marxe za fatalismus. Avšak ten není u Marxe jednoznačný, neboť jednak jsou výrobní síly „výsledkem praktické energie lidí”: „*Dějiny* nedělají *nic*, nemají *žádné* nesmírné bo-

hatství, neprobojovávají *žádné* boje! To všechno dělá, má a probojovává *člověk*, skutečný živý člověk ...dějiny nejsou *ničím* jiným, než činností člověka, který sleduje své cíle" (Sp. sv. 2., 1957, str. 111). Jednak „proletariát, který nechce, aby se s ním zacházelo jako s lůzou, potřebuje statečnost, sebevědomí, hrdost a nezávislost víc než chléb" (Sp., sv. 4, str. 214).

K těmto hodnotám však nedospívá na základě četby osvícených filosofů a kazatelů, ale především prostřednictvím revoluční praxe, vlastního boje za osvobození. Ten je zase možný a má naději na úspěch až teprve tehdy, když každodenní život, každodenní forma činnosti v zaměstnání se dostává rozporu se vztahy podřízenosti, v nichž dosud žili. Bez tohoto každodenně pocítovaného rozporu se změna nestane naléhavou potřebou milionů. „Teorie se v národě uskutečňuje vždy jen potud, pokud je uskutečněním jeho potřeb... *Nestačí, když myšlenka usiluje o uskutečnění, skutečnost sama musí usilovat o myšlenku* (zdůraznil M.V.; Sp. sv. 1., str. 409).

Snaha realizovat ideje, které nevyjadřují zájmy společenských tříd, musí proto vždy skončit neúspěchem. Ideje se pak maximálně stávají „jen předmětem chvilkového *nadšení* a jen zdánlivého *povznesení*" (Sp. sv. 2, str. 99) lidu a revoluce se míjí svým cílem, jak se to stalo již za francouzské revoluce z r. 1789. Místo říše rozumu a svobody se uskutečnila jen říše svobody pro buržoazní podnikání a vlády zisku. „*Idea* si vždy utržila ostudu, jakmile se odlišila od *zájmu*." (tamtéž)

Marxovým cíle bylo tedy analyzovat skutečnost a na základě toho nalézt zákony, kterými se vývoj společnosti řídí. Komunis-

mus pak není pro něj jen jednou z dalších ideových doktrín (viz např. Sp. sv. 1, str. 369), ale nutným výsledkem historického vývoje, boje protikladných sil – tříd s antagonistickými zájmy, uvnitř lidské společnosti samotné. Myšlenky, ideje, morální hodnoty jsou jen jevovou stránkou této skutečnosti a formou jejího myšlenkového vyjádření, která napomáhá či brání uskutečnění nevyhnutelné dějinné změny.

Marxův pohled na dějiny lidstva je možné kritizovat z různých stran, či jím být nadšený, avšak jak je možné, že se k němu hlásily komunistické totalitní systémy? Jejich logika, logika vlády osvícených hlasatelů jediné pravdy, již se musí podřítit všichni lidé, a to i pod hrozbou trestu smrti, je přímo v rozporu s logikou Marxova *historického materialismu*.